

הכנס המדעי ה-14
מחקר, עיון ויצירה באורנים – תשע"ג

ספרות ילדים

יו"ר: ד"ר נעמי דה-מלאך

"נשבר הילד לרסיסים" – ביטויים לספרות של סיטואציות קיצוניות ב"המפוזר מכפר אז"ר" ו"אורי כדורי" ללאה גולדברג

The child is broken into pieces: Expressions of extreme situations in the children's books Scatter Brain from Azar Village and Uri Kaduri by Lea Goldberg

כוונתי בעיון זה להציג אינטרפרטציה למפוזר מכפר אז"ר ולאורי כדורי, שתי יצירות לילדים שכתבה לאה גולדברג. במסגרת זו אצביע על הזיקה הקיימת בין סיפורים אלה לבין הסאטירה המניפאית. מאחר שמדובר בטקסטים ספרותיים, בהם המשמעות עולה מן העיצוב הפואטי לא פחות מאשר מן הדברים הנאמרים באופן מפורש, אתייחס לדרכי העיצוב הספרותי ולמשמעויות הפילוסופיות והפסיכולוגיות המשתמעות מהן.

במרכזם של שני הסיפורים עומדים גיבורים המעוצבים באופן הומוריסטי. הסיפורים פורסים עלילה בלתי אפשרית שבה נקלעים הגיבורים למצבים יוצאי דופן, מצחיקים ומצמררים כאחד. אורי כדורי והמפוזר מעוצבים מחד גיסא כדמויות ילדותיות, התוהות על טיבו של העולם ושאלות המאפיינות ילד סקרן ושובב, ומאידך גיסא הן מאוירות בסגנון קריקטוריסטי כאדם בוגר. מאופן עיצוב הדמויות בסיפורים ומעלילותיהן, ניתן לגזור סוגיות פילוסופיות המתייחסות לטבע האדם בשלבים שונים בחייו. גיבורים מסוג זה עומדים במרכז הסאטירה המניפאית המכונה על-ידי באחטין "ז'אנר השאלות האחרונות", ז'אנר שעל-פי הגדרתו נבחנות בו "עמדות-יסוד פילוסופיות" בשאלות חיים בסיסיות. גלגולים של המושג "ז'אנר השאלות האחרונות" מופיעים בביקורת הספרות המודרנית בהקשרים נוספים (שאינם קשורים ישירות למניפאה), כמו למשל במונח "ספרות של סיטואציות גבוליות" שטבע סארטר בחיבורו על התיאטרון האקזיסטנציאליסטי (סארטר, 1947) או הלל ברזל בספרו **דרמה של מצבים קיצוניים** (1995). רלוונטי במיוחד לסיפורים הנידונים כאן הוא הקשר שראובן צור יוצר בין מושגים אלה כשהוא מצביע על קרבתה הגדולה של "ספרות הסיטואציות הקיצוניות" אל הגרוטסקה (צור, 1985). ואכן, המודוס הגרוטסקי הקרנבלי ניכר בבלבול ובמעשים הטורפים נורמות קיום וכללי הגיון בסיסים, אשר מאפיינים כל אחד בדרכו את המפוזר ואת אורי כדורי.

כשם שהסאטירה המניפאית מעמידה במבחן אידיאה פילוסופית על-ידי בחינתה לאור סיטואציה בלתי רגילה, כך גם סיפורים כגון **המפוזר מכפר אזר** ו**אורי כדורי** בוחנים מושגים קיומיים מופשטים כמו דימוי עצמי, זמן, מקום ולשון. שני הסיפורים מעמידים במבחן מושגים אלה כשהם מנותקים מדרכי חשיבה שגורות ונורמות מקובלות, והם פועלים כמצוות המניפאה, הדוחפת אותנו להכיר את עצמנו במצבים פסיכולוגיים בלתי רגילים (בלבול, שיטיון או טירוף דעת, למשל) על מנת שנוכל להשתחרר מדעות קדומות ומוסכמות ולפתח התבוננות, ביקורת ומודעות עצמית.

עליסה בעין ההיסט האמנותי

Alice through artistic deviation

בהרצאה זו, במסגרת עיון בהסטה האמנותית, אבקש להתייחס לטענה שהשימוש ב"אי-גיון" אצל לואיס קרול מוביל לסיפור נטול מסר. כך למשל על עטיפת הספר הרפתקאות אליס בארץ הפלאות – הספר המוער, כתוב שכסיפור הינו נטול "מוסר-השכל, בלי מסר, ועם עושר של היגיון אבסורדי [...] לפיכך הינו] למעלה ממאה שנים ספר הילדים המפורסם והמצליח ביותר".

להבנתי, מבחינה הרמנויטית, סמיולוגית ופנומנולוגית, העובדה שמשפט זה מופיע על כריכת הספר ראוייה להתייחסות. הרדוקציה, המקרית לכאורה, מהניסוח 'מוסר-השכל' (כמסר זידקטי) למילה 'מסר' מלמדת שישנה קריאה פרשנית, על-פיה קרול לא רק דחה את כוונת החינוך שאפיינה את תקופתו, אלא שבד בבד הוא בדק את אפשרות השימוש באי-ההיגיון ליצירת אמנותו הספרותית. בשל כך אפשר לשאול: האומנם מקור היצירה בלא מודע, האם אכן בסיס מעשה האמנות בהסטות ובשיבושי ההיגיון בנוסח שפת החלום (כמחשבת הסוריאליסטים)?

דומה שאי ההבנה של אליס הילדה ובעקבותיה דחייתה (המבטלת) את הוויכוח בין המלך והמלכה, המתגלמת בקריאה 'נונסנס', יכולים ליצג את בסיס הדיון ההרמנויטי לעניין ההיסט האמנותי. להלן תמצית הדברים: במהלך המשפט, קרול מציב את התהייה האם העובדה קודמת לביטוי, או שמא לא? הוא ניסח זאת כך (כשהתרגום לעברית רק מעצים את העניין): "עכשיו לראייה (Evidence)", אמר המלך "ואחר כך המשפט (Sentence)". "לא!" אמרה המלכה, "קודם המשפט ואחר כך הראייה!" "הבל הבלים!" (Nonsense) קראה אליס [...] [Carroll, L. 1965, [1886]: 88]. מפרספקטיבה סמיולוגית, התשובה המבטלת של אליס: "שטויות!" הינה תשובה של מי שפועל עם השפה, לא של מי שמהרהר עליה, כלומר זו תשובה של ילדה, להבדיל מתשובתו של אדם רפלקטיבי. להבנתי, כאן השימוש של קרול במובן מאליו – בתפיסה המבטלת שבאמירה 'נונסנס' על רקע השאלה ביחס למוצא ההבנה – מפנה אל הגישה הרפלקטיבית ביחס לשפה שמתאימה למחשבה שמבחינה סמנטית מעשה-האמנות (האיכותי) ממוקם בתווך הדיאלקטי שבין המשמעות-הברורה לחוסר-המשמעות. לכן, להבנתי, לא רק שהספר איננו נטול מסר בסיסי אלא שבלב כתיבתו טמון העיסוק בהיסט, שלא לומר: ההיסט הוא שמתנה את הסיפור.

אפשר לטעון שבדוגמה זו מובלעת ביקורת כפולה על הפער שבין האמפיריציזם לרציונליזם: מצד אחד ביקורת תמימה, חפה מהבנה פילוסופית – זו של אליס הילדה ומצד שני ביקורת שיסודה באירוניה עצמית של קרול כהוגה דעות ולוגיקן. מבחינה זו האירוניה מרמזת על יחס פילוסופי שלישי, שלימים יכונה היחס הפנומנולוגי. לפיכך, יש לבחון את הדוגמה מבעד לתפניות הלשוניות ובזיקה להסטה האמנותית. מכאן נחזור ונשאל: האומנם הספר - כנתון פנומנולוגי, כמעשה אמנות גדוש בנונסנס – נטול קו מנחה? האם נסתפק בתשובה שביסוד הספר מבוטאת אהבתו (הפדופילית) של קרול לאליס? לפיכך, אבקש לטעון שכלל, להסטה כערך יש חשיבות עליונה בתהליך היצירת. יתר על כן, העיוות, כמרכיב בסיסי ומכונן, הוא שמאפשר לסיפורו להירקם, מתוך הווייה חברתית נתונה, לאובייקט לשוני-חזותי, המציע חווייה ספרותית שמהותה תנועה, עשירת רבדים, בין מציאות לבדיון. לכן ליצירה זו יש קהל מגוון והיא מעוררת חיוך ורגשי פליאה. בד בבד, חרף היותה מושתתת על פירוק מושגים יומיומיים, יש בה יסוד אחדותי, היותה של עליסה בלב ההיסט האמנותי כמה שמאפשר מיתזציה של ייצוג דמותה הקונקרטי של אליס.

מילות מפתח: רפלקסיה, מסר, ערך, היסט, אמנות, נונסנס

"אנחנו היינו האמת" – חילופי נרטיבים בסיפורת הילדים העברית 1960-1985**"We were the real thing"****Exchanges of narratives in children's literature 1960-1985**

עניינה של הרצאה זו היא ספרות הילדים, שנכתבה בפרוזה בארץ בין השנים 1960-1985. כעשור לאחר קום המדינה, החלה החברה הישראלית בארץ להשתנות. הביקורת, העייפות והאכזבה מן המציאות הישראלית גרמו לשקיעה הדרגתית של הערכים הלאומיים, להתפוררות הסולידריות ולחדירת השקפות עולם זרות. כל אלה היוו את הרקע לצמיחתם של נרטיבים חדשים לילדים. ניתן לומר כי לאחר שנות השישים, הסיפורת לילדים לא ייצגה עוד קול הומוגני אחיד, אלא היוותה במה לנרטיבים שונים בו זמנית, נרטיבים אשר ביטאו את התסכול ואת הביקורת של הדוברים על ה'מצב הישראלי'. הנרטיבים החדשים עיצבו (כל אחד בדרכו) מערכות ערכים שונות ואף סותרות, שאותן קיוו להנחיל לילדים בארץ. בתקופה הנידונה הובילו בסיפורת לילדים ארבעה סוגי נרטיבים: (1) הנרטיב ההגמוני הוא הנרטיב הציוני-לאומי; (2) הנרטיב הליברלי; (3) הנרטיב הדתי (והחרדי); ו- (4) הנרטיב המזרחי.

ההרצאה תציג את האופן בו עיצבו הדמות, הזמן, המרחב, הרטוריקה והעלילה - סייעו לעצב אמירות חדשניות לזמנן, אשר בנו משמעויות אחרות (כלומר חתרניות) לסוגיית הזהות הישראלית, שונות מאוד מזו שהנחיל השיח הציוני. מן ההרצאה יעלה גם כי תהליך החילוף הנרטיבי התרחש בהדרגה. השלב הראשון כלל אימוץ של מוטיבים 'זרים': א-לאומיים, אתניים וכו'. השינויים היו קלים. הנרטיבים יצרו הכלאה בין המובן מאליו, כלומר בין התשתית הלאומית לבין התוספות החדשות שהיו מינוריות. אולם אט-אט, בתהליך מורכב, חדרו אופני ביטוי חדשים אשר עם הזמן הצטברו לכלל אמירה חדשנית, וכאמור חתרנית. בשלב זה ניתן היה לזהות בבירור צורת שיח חדשה אשר התנתקה מן השיח הקודם - הלאומי. לאור זאת, אני טוענת, כי הסיפורת לילדים בתקופה הנידונה איננה סיפורת אוניברסלית, המתרחקת מאקטואליה או המתמקדת רק בייצוג הלכי הנפש של הילד (כפי שמקובל היה להניח עד אז). הסיפורת אמנם עסקה ברווחתו הנפשית והפסיכולוגית של הגיבור בהרחבה יחסית למיני שיח מקבילים, נתנה ביטוי לעולמו האישי ולמצוקותיו, אך בעשותה כן, שיקפה, עיצבה והנחילה מערכות ערכים אידאולוגיות עצמתיות לא פחות מאלה שקדמו לה (הציונית, הלאומית). הנרטיבים השונים התגוונו זה מזה בטיב הערכים שביקשו להנחיל ובעולם התוכן שהעלו, במעמדה של סוגיית הלאומיות בהם, בשאלה עד כמה בוטה וישיר המסר החינוכי בטקסט, בדינמיקה של יחסי חינוך/ייצוג המשתנה מסיפור לסיפור. ההיבט הפסיכולוגי-ייצוגי הוא מרכיב שנוסף לסיפורת לילדים והתרחב מאוד לאחר שנות השישים, אך למעשה הוא גויס על מנת להנחיל, בדרך חדשה, אמנם, את מערכת הערכים המבוקשת, אך באופן אסרטיבי לא פחות.

חקר הנרטיבים, במסגרת זו, התבסס על מתודות העבודה של CDA (Critical Discourse Analysis) - תאוריה ביקורתית המשלבת גישות מחקר מהתחום החברתי והחשיבה הפוליטית, לצד גישות מתחום חקר השיח. שיטת המחקר של CDA היא תחום המשלב מתודות מחקר וגישות ללימוד השפה והטקסט הנסמכות על בלשנות, תורת הספרות, חקר התרבות, פילוסופיה של השפה, סוציולוגיה ופסיכולוגיה. בדרך זו ניתן לגלות את הרבדים הסמויים העומדים בבסיסו של מסר נרטיבי באמצעות חשיפתן של המניפולציות המילוליות המתקיימות בו - על מנת להגדיר את מי משרת מסר זה ועל אלו אינטרסים הוא עונה.

הרצאה זו בוחנת, אם כן, את הסיפורת לילדים הישראלית בהיבט פוסט-סטרוקטורליסטי ומתארת תמונת מצב של תקופה שטרם נחקרה בתהליך התפתחותה והשתנותה. מתוך כך עולה תמונת התגבשותה של

סיפורת אקטואלית, רלוונטית, אידאולוגית ופוליטית, המשקפת את החברה הישראלית כחברה מפוצלת
ואף מקדמת בעצמה את התמורות בה.

מילות מפתח : ספרות ילדים, נרטיב, החברה הישראלית, דינמיקת השתנות